

Vergeving en de begeleiding daarbij

Joachim Duyndam

Zonder vergeving is er geen toekomst
Desmond Tutu

Het huwelijk van een goede vriend van me verkeert in een crisis. Enige tijd geleden heeft hij zijn vrouw en twee kinderen verlaten om in een andere plaats met een vriendin te gaan samenwonen. Na enkele maanden verbreekt deze vriendin de relatie en keert hij, min of meer met hangende pootjes, bij zijn vrouw terug. Ze waren niet formeel gescheiden en officieel is hij zelfs altijd op zijn oude adres blijven wonen. Tegenover mij beklagt hij zich erover dat zijn huwelijk sindsdien niet meer zo goed loopt. 'En dat terwijl ik haar toch eerst gevraagd had of ik weer terug mocht komen, en zij daar aanvankelijk blij en opgelucht mee instemde', roept hij uit. 'Maar heeft zij jou je misstap wel vergeven?', werp ik tegen, 'heb jij haar om vergeving gevraagd?' 'Nee, natuurlijk niet', zegt hij verontwaardigd, 'alsof ik de enige ben die iets fout heeft gedaan! Toen het allemaal gebeurde liep ons huwelijk heel slecht en dat was grotendeels haar schuld'. 'Toch denk ik dat het niet anders kan', zeg ik, 'dat jij, hoe moeilijk dat ook is, op je knieën moet en haar om vergeving moet vragen. Doe je dat niet, dan is je huwelijk ten dode opgeschreven. Zonder vergeving heeft jullie relatie geen toekomst.'

Inleiding en vraagstelling

Ik realiseer me dat deze laatste uitspraken nogal stellig en absoluut zijn, en dat ik hiermee geen recht doe aan háár aandeel in de huwelijks crisis. Toch denk ik dat ik hem geen betere raad had kunnen geven. Dat vermoed ik tenminste, en dit vermoeden is aanleiding om dat merkwaardige en moeilijke fenomeen vergeving nader te onderzoeken. Ik wil dat doen vanuit het perspectief van een reflectief en normatief betrokken derde bij een vergevingsproces. Ik vermoed dat een dergelijk perspectief verwantschap heeft met de normatieve professionaliteit zoals die in de andere bijdragen van dit themanummer centraal staat. Omdat ik echter zelf geen ervaring

heb als professioneel hulpverlener, kies ik mijn uitgangspunt in het perspectief van de raadgevende vriend, een perspectief waarmee ik gelukkig wel ervaring heb. De raadgevende vriend die, net als de professionele hulpverlener, probeert te helpen vanuit een standpunt van reflectieve en normatief betrokken begeleiding. Een dergelijke invalshoek lijkt in een onderzoek naar vergeving uitermate relevant, omdat juist in een context van begeleiding bij een vergevingsproces zowel de heilzame als de gevaarlijke kanten van vergeving naar voren komen. Juist daar waar men bij beschadigde mensen betrokken is, bijvoorbeeld bij slachtoffers van allerlei vormen van geweld, doet zich de vraag voor óf en hoe mensen die elkaar van alles heb-

ben aangedaan, eventueel na vergeving weer met elkaar verder zouden kunnen; doet zich de vraag voor wat er nodig is voor vergeving, wat überhaupt nog te vergeven is en wat niet meer. Reflectieve en normatieve betrokkenheid betekent in dit verband het weten van de mogelijkheden, grenzen, beperkingen en gevaren van vergeving. Dat vergeving nooit kan worden afgedwongen, bijvoorbeeld, en dat een te gemakkelijk gevraagde en een te snel gegeven vergeving een breuk eerder zal verergeren dan helen.

Vanwege dit moeilijke karakter van vergeving is het niet verwonderlijk dat veel mensen er huiverig tegenover staan en soms op het woord alleen al schichtig reageren. Daar komt nog bij dat de term associaties oproept met een verwerpelijke moraal die alles met de 'mantel der liefde' wil bedekken. Wie herinnert zich niet de stille en minder stille druk van de kant van opvoeders en andere morele gezagsdragers om vergevingsgezind te zijn? Dat kwaad niet met kwaad vergolden mag worden, en dat vergeven beter is dan vergelden? Maar wanneer vergeving een morele norm of plicht wordt, komen geweldplegers er gemakkelijk van af en staan de slachtoffers in de kou. Met de woorden van Levinas: een wereld waarin de vergeving almachtig is, wordt onmenselijk. (Levinas, 1994:46) Het geïstitutionaliseerde christendom draagt hier een grote schuld. Als door de formalisering van biecht en aflaat vergeving afkoopbaar geworden is, is zij een vrijbrief voor geweld en machtsuitoefening. Genoeg reden dus om huiverig tegenover zoiets als vergeving te staan. Omdat ik echter, zoals gezegd, vermoed dat vergeving ook belangrijke positieve mogelijkheden heeft, wil ik niettemin en met medeneming van de nodige huiver en argwaan het onderzoek er naar doorzetten.

Ter inleiding van de vraagstelling plaats ik nog de volgende kanttekening. Vergeving is een relatiewoord, het verwijst naar iets dat zich afspeelt tussen twee subjecten. Hoewel vergeving denkbaar is tussen groepen of volken, bij-

voorbeeld de Nederlanders die de Duitsers de bezetting van 1940/45 wel of niet kunnen vergeven, denk ik bij subjecten in de eerste plaats aan individuen. Vergeving is iets dat gebeurt tussen twee personen, in de gebruikelijke terminologie 'dader' en 'slachtoffer' (of 'gedupeerde') genoemd. Op de vraag in hoeverre men *zichzelf* iets kan vergeven kom ik verderop terug. Behalve dader en gedupeerde zijn er bij vergeving vaak ook derden betrokken. Een begeleider - vriend of hulpverlener - is bijvoorbeeld zo'n derde. Deze kan als bemiddelaar, stimulator of juist als ontmoediger bij een vergevingsproces optreden. Binnen de ruimte van deze inperkingen stel ik mij in dit artikel de volgende vragen.

- 1) Wat gebeurt er eigenlijk bij vergeving?
- 2) Wat is er voor nodig; dat wil zeggen: onder welke voorwaarden is er werkelijk sprake van vergeving?
- 3) Wat is de eigen rol van de reflectief en normatief betrokken derde in een vergevingsproces?

Wat gebeurt er bij vergeving?

Iemand heeft ten opzichte van iemand anders een misstap begaan, een dader heeft een slachtoffer iets aangedaan. Dat kan uiteenlopen van een krenking of belediging, een verlating zoals in het openingsvoorbeeld, tot aan ernstige schade en geweld. Essentieel voor de kwestie van vergeving is dat de misstap een breuk teweeggebracht heeft in de relatie die zij hebben of hadden. Een breuk kan betekenen dat het vertrouwen geschonden is, dat er geen wederzijds respect meer is, en dat de onderlinge communicatie verstoord is - de communicatie zoals die voor de breuk was of zoals die voor beiden wenselijk is of zoals die passend wordt geacht bij de aard van de relatie. In principe kan het daarbij om elke vorm van relatie gaan: familie, vriendschap, collega's, burens, teamgenoten, zakelijke partners enzovoort. Maar ook - en misschien

wel juist - in 'ongelijke' relaties, in het bijzonder machtsongelijke relaties zoals die tussen ouders en kinderen, docenten en studenten, leidinggevend en ondergeschikten en tussen hulpverleners en patiënten of cliënten kunnen misstappen breuken in de relatie veroorzaken. Zelfs als dader en slachtoffer elkaar tevoren niet kenden (zoals in het geval van aanranding door een onbekende) is er op het moment van de misstap sprake van een relatie, zij het meteen van een geschonden relatie.

Vergeving, zo luidt mijn hypothese, maakt de misstap niet ongedaan, maar heelt wel de breuk die hij in de relatie heeft veroorzaakt. Hoe is dat mogelijk? Vergeving doet iets dat op het eerste gezicht onmogelijk lijkt. Ze gaat terug in de tijd, naar het moment of de periode dat de breuk is ontstaan. Ze gaat terug naar het verleden om daar iets te veranderen. Om iets aan dat verleden te veranderen. Maar wat? *What is done cannot be undone* en teruggaan in de tijd kan toch alleen in herinnering, fantasie en verbeelding? Inderdaad is er voor vergeving heel wat verbeeldingskracht en inlevingsvermogen vereist, maar als het goed is blijft zij niet steken in gedachten alleen - herinnering of fantasie - maar doet zij *werkelijk* iets met het verleden. Zij heelt een breuk in een relatie die in het verleden is ontstaan, recent of lang geleden, en 'lijmt' daardoor niet alleen de relatie, maar vernieuwt deze bovendien. Dit betekent dat de relatie niet zomaar wordt hersteld zoals die was, maar dat zij is veranderd. Het kan zijn dat de relatie 'beter' is geworden dan zij vóór de breuk was. Dat is althans een ervaring die men vaak verwoordt hoort wanneer vergeving heeft plaatsgevonden. 'Onze relatie heeft zich verdiept, is opener geworden, echter, eerlijker, waarachtiger dan die vroeger was', zegt men dikwijls na vergeving. Theologische teksten spreken in dit verband wel van *felix culpa*, een gelukkige schuld. Hoewel schuld op zichzelf natuurlijk helemaal niet gelukkig is, is het dankzij de schuld die kon worden vergeven dat de relatie op een hoger niveau is gekomen, en is het dus dankzij de schuld dat

men gelukkiger is dan daarvóór. (Duyndam, 1997:188)

Dat is dus het dubbel merkwaardige van vergeving: dat zij met terugwerkende kracht iets bewerkstelligt en dat het herstel dat zij bewerkstelligt de relatie anders maakt dan die voor de breuk was. Deze twee kenmerken hangen samen. Uit het feit dat de relatie veranderd of zelfs verbeterd is - dat wil zeggen dat het vertrouwen, het respect en de communicatie niet zomaar op het oude niveau zijn hersteld maar daar nu bovendien zijn gestegen - blijkt dat er *werkelijk* iets met het verleden gebeurd is, en niet alleen in iemands innerlijk, herinnering of fantasie.

Omdat het hier niet het heden maar het verleden betreft (en de toekomst, maar daarover zodadelijk), zijn het taalspel van de onderhandeling en de afspraak niet toereikend als het om vergeving gaat. Onderhandelingen en afspraken veronderstellen de tegenwoordigheid van de vergadertafel: de gegevens liggen voor, men heeft alles op een rijtje, en men besluit het verleden te laten rusten, we voeren het van de agenda af, we praten er niet meer over, zand crover. Maar als men zo het verleden zou vergeten, als dat al zou lukken, is men ook de verbinding met het verleden kwijt, en daarmee de mogelijkheid van verbetering. Vergeven is iets anders dan vergeten.

Desmond Tutu, gevraagd naar het waarom van het werk van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie waarvan hij voorzitter was, heeft bij herhaling verklaard dat volgens hem vergeving de enige weg is voor zijn land na de apartheid. Wanneer men zou volstaan de misdaden die tijdens de apartheid zijn gepleegd te berechten, zou weliswaar het recht zijn loop hebben, maar zouden het wantrouwen, de haat en de minachting die generaties lang tussen de aparte bevolkingsgroepen hebben bestaan, niet doorbroken kunnen worden. Voor een nieuw begin, voor een gezamenlijke toekomst, die er daarvóór niet was, is meer nodig dan alleen het recht. Oók het recht, maar niet alleen het recht. Desondanks zijn het geen kleine dingen die bij de waarheidscommissie ter sprake komen. Diepe indruk op

mij maakte het beeld van Tutu, met zijn bovenlichaam languit gestrekt over de tafel waarachter hij zat, zijn gezicht naar beneden. Hij kon het verslag van een marteling niet langer aanhoren. Men gaat wérkelijk terug naar de misdaden van het verleden, daar in dat zaaltje van de Zuid-Afrikaanse waarheidscommissie.

Vergeving komt niet in de plaats van vereffening van schuld door schadevergoeding en straf. Nogmaals: dat zou een vrijbrief zijn voor misdaad. Vergeving veronderstelt een dergelijke vereffening, maar gaat tevens verder. Natuurlijk, de schade moet zoveel mogelijk worden gecompenseerd, en voor zover dat niet mogelijk is, moet het slachtoffer anderszins genoegdoening krijgen. Maar waar vereffening - zo die al volledig mogelijk is - hoogstens kan reiken tot herstel van de situatie zoals die voor de misstap was, tot herstel van de status quo, betekent vergeving een verandering ten opzichte van de oude situatie. en soms kan men zeggen dat de relatie er op is vooruitgegaan. Waar vereffening ten hoogste het oude evenwicht in een relatie kan herstellen, en zo kan doen alsof de breuk niet heeft plaatsgevonden, betekent vergeving een nieuw begin van de relatie. Vereffening alleen betekent nog geen vernieuwing. Een dader die zijn schuld heeft voldaan zou kunnen menen dat de zaak hiermee is afgedaan en dat hij klaar is. En van een slachtoffer dat schadeloos is gesteld, zou kunnen worden gezegd dat hij verder z'n mond moet houden. De zaak is immers geregeld. Maar heeft de vereffening de breuk ook geheeld? De vernieuwing van de relatie na vergeving is niet de 'regeling', onderhandeling of neutralisering van de breuk, maar *veronderstelt* de breuk. De breuk wordt niet vergeten maar wordt in de vernieuwde relatie op een bepaalde manier meegenomen. Op welke manier?

Doordat vergeving teruggaat in de tijd naar de gebeurtenis die de breuk heeft veroorzaakt, wordt deze niet ongedaan gemaakt maar verandert de *betekenis* ervan. (Ricoeur, 1995:79) Door de vergeving verliest de gebeurtenis haar destructieve doorwerking naar het heden. De

niet vergeven ontrouw uit het openingsvoorbeeld houdt de partners blijvend van elkaar verwijderd, hun relatie raakt steeds verder vergiftigd en dat kan jaren voortduren. Wanneer de gebeurtenis zou zijn vergeven, zou zij niet alleen geen destructieve invloed meer uitoefenen op hun relatie vandaag, het heden, maar zou zij bovendien bijdragen aan de verwachting dat een dergelijke gebeurtenis zich in de toekomst niet meer zal voordoen. De verwachting, niet de garantie natuurlijk. Vergeving impliceert - impliciet of expliciet - een belofte van beterschap. Door op deze manier terug te gaan naar het verleden, hebben de partners de gebeurtenis van toen opgehaald, meegenomen, in huis gehaald. Ze hebben zich de gebeurtenis eigen gemaakt. De gebeurtenis is dus niet vergeten maar constructief geworden. Zij heeft een nieuwe betekenis gekregen, waardoor zij de relatie een nieuwe toekomst geeft.

De verwachting van niet-herhaling is essentieel voor de toekomstdimensie die in een relatie mogelijk wordt nadat een breuk door vergeving is geheeld. Dit is belangrijk, want de meeste handelingen tussen mensen staan niet op zichzelf maar vormen patronen. Dat geldt dus ook voor wat ik misstappen heb genoemd. Onderdrukking, overspel, fysiek geweld binnen een huwelijk, seksueel misbruik, vernedering van een ondergeschikte door zijn chef, familievetes, pesten, discriminatie, enzovoort, bestaan zelden uit losse incidentele gebeurtenissen, maar vormen meestal een patroon binnen een bepaalde relatie. Als de verwachting van niet-herhaling essentieel is voor de toekomst van een relatie na vergeving, betekent dat dus dat vergeving niets minder is dan de doorbreking van zoiets taais en hardnekkigs als een handelingspatroon. Dat is nogal wat. Deze vaststelling roept de vraag op óf en zo ja in welke omstandigheden en onder welke voorwaarden vergeving eigenlijk mogelijk is. Ik wil daarom nu overgaan naar de vraag wat er nodig is voor vergeving; aan welke voorwaarden moet zijn voldaan wil er daadwerkelijk sprake zijn van vergeving.

Voorwaarden voor vergeving

Ook de misstap van mijn vriend uit het opningsvoorbeeld maakt, voor zover ik weet, deel uit van een patroon. Zelfs van een patroon van *wederzijdse* misstappen, zoals ik nog zal laten zien. Toch wil ik, om de gezochte voorwaarden van vergeving duidelijker in kaart te kunnen brengen, in eerste instantie alleen inzoomen op het ene feit dat hij zijn vrouw verlaten heeft voor een ander. Hoe kan het tussen hen tot vergeving komen?

In de eerste plaats moeten ten aanzien van deze gebeurtenis de rollen van dader en slachtoffer duidelijk onderscheiden worden. Dit is zelfs de eerste voorwaarde. Mijn vriend is hier dader, zijn vrouw slachtoffer. Dader en slachtoffer kunnen elkaars plaats niet innemen bij vergeving. Alleen het slachtoffer kan vergeven, de dader niet. Toch is dit precies wat mijn vriend wel meent te kunnen. De affaire met zijn vriendin was *zijn* zaak, zegt hij, en die heeft hij zichzelf allang vergeven. Jammer alleen dat zijn vrouw het allemaal nog niet 'verwerkt' heeft. Ik wijs hem er op hij *zichzelf* niet kan vergeven wat hij *haar* heeft aangedaan. Alleen zij kan hem dat vergeven. Een dader kan geen vergeving krijgen buiten het slachtoffer om. Misschien wel kwijtschelding, bijvoorbeeld via de rechter, maar geen vergeving.

Omgekeerd kan het slachtoffer de dader zijn misstap alleen vergeven als deze er om vraagt. Het lijkt een open deur - dat een voorwaarde voor vergeving is dat de dader om vergeving vraagt - maar dat is het niet. Voor mijn vriend is dit het allermoeilijkste. Hij zou het een vernedering vinden, zegt hij. Een knieval die hij niet wil maken, en ook niet hoeft te maken, vindt hij, omdat zijn vrouw immers mede-schuldig is aan de huwelijks crisis. Ik vermoed dat hij vooral bang is, bang is het risico te lopen dat zij zal weigeren wat hij vraagt, bang dat hij in een afhankelijke positie ten opzichte van haar komt te staan. Die angst is terecht, denk ik. Door vergeving te vragen loopt hij een risico, is hij afhan-

kelijk van haar vrijheid om de vergeving al dan niet te geven. Door zijn angst echter te verschuilen achter trots en vermeende morele superioriteit, komt hij er niet toe om vergeving te vragen, en komt daardoor het vergevingsproces niet op gang. Voor vergeving is het vragen om vergeving door de dader een noodzakelijke voorwaarde. (Rachels, 1997:191v)

Het komt ook voor dat een slachtoffer een vraag om vergeving van de dader niet afwacht. Soms wil men iemand zo graag vergeven dat men het ongevraagd doet, of dat men de vraag om vergeving bij de ander uitlokt. Levinas citeert een beroemde passage uit de Talmoed, waarin verteld wordt van Rav, een rabbijn van groot aanzien, die zich aan de vooravond van Grote Verzoendag wil verzoenen met een slager met wie hij iets had gehad. Volgens de joodse gebruiken moet men zich eerst met de naasten verzoenen om zich op Grote Verzoendag met God te kunnen verzoenen. Wat er precies tussen de grote Rav en de eenvoudige slager was gebeurd wordt niet vermeld, maar de edelmoe-dige Rav wil het maar al te graag vergeven, en omdat de slager niet naar hem komt gaat hij zelf naar de slager. Onderweg komt Rav een andere rabbijn tegen die hem vraagt: 'Waar gaat de meester heen?' Rav antwoordt: 'Ik ga me met iemand verzoenen'. De voorbijganger zegt: 'De eerwaarde Rav gaat iemand vermoorden'. Hij lijkt, tussen haakjes, wel het koor uit een Griekse tragedie. Bij de slager aangekomen dreunt Rav duidelijk zichtbaar heen en weer, in de hoop dat de slager hem om vergeving zal vragen. De slager kijkt geërgerd op van het beest dat hij aan het uitbenen is en roept 'Ga weg, ik heb niks met je te maken!' tegen Rav. Daarbij schiet er een botje los dat de slager in de keel treft, en hem doodt. (Levinas, 1968:30v)

Als iemand niet om vergeving vraagt, kan men hem niet vergeven, ook al zou men dat graag willen. Een dergelijk sterke vergevingswens komt in bepaalde gevallen wel voor bij kinderen ten opzichte van hun ouders. Niet zo

vreemd, gezien de vaak onverwoestbare loyaliteit die kinderen met hun ouders hebben, ondanks de soms ernstige breuken in hun relatie. 'Ik heb het mijn moeder vergeven', zeiden nogal wat deelnemers aan het Socratisch Gesprek dat ik onlangs met studenten van de Universiteit voor Humanistiek voerde over dit onderwerp. Maar moeder weet van niks. Wat de meesten van deze dochters bedoelden was: na al die jaren heb ik meer begrip voor mijn moeder gekregen, begrijp ik dat zij misschien wel niet anders kon, dat zij ook haar beperkingen heeft en dat haar situatie moeilijk was, enzovoort. Begrip hebben voor de dader, wat er gebeurd is verwerkt hebben, geaccepteerd of zelfs 'losgelaten' hebben, er nu mee in het reine zijn: wat deze mooie woorden ook betekenen, geen vergeving. Hiermee wil ik niets afdoen aan de waarde van verwerken, accepteren en loslaten. Het gaat hier om processen die op zichzelf al moeilijk genoeg kunnen zijn en wellicht zijn deze in veel situaties wel het best haalbare, en misschien wel beter dan vergeving. Vergeving *moet niet* altijd en overal. Maar als men vergeving wil, zal de dader het slachtoffer om vergeving moeten vragen.

Deze voorwaarde - het vragen om vergeving door de dader aan het slachtoffer - bevat een aantal belangrijke vooronderstellingen, die op hun beurt dus eveneens voorwaarden (of voor-voorwaarden) van vergeving vormen. (Gassin, 1998) Zo moet de dader in de eerste plaats zijn misstap erkennen. Erkennen als misstap. Erkennen impliceert het weten van wat er gebeurd is en wat zijn aandeel in het gebeurde is. Dit laatste betekent dat hij de verantwoordelijkheid neemt voor wat er gebeurd is. Dat is wat mijn vriend niet deed. Integendeel, deze legde de schuld van het feit dat hij bij zijn vrouw was weggegaan bij háár. Ook al heeft de vrouw ongetwijfeld ook een aandeel in de huwelijks crisis, dat mag voor de dader nooit een reden zijn om zijn verantwoordelijkheid te ontlopen. Het meest waarschijnlijk in dit voorbeeld is dat ook de vrouw dader is van misstappen in deze huwelijks crisis - zij het van andere dan die van de man - en dat de man dus

ook slachtoffer is, namelijk van háár misstappen. Op deze dubbele dader-slachtoffer structuur tussen twee personen kom ik in de laatste paragraaf terug.

Erkennen van een misstap is één ding, het openlijk toegeven of bekennen ervan tegenover het slachtoffer is nog iets anders. Deze openlijke schuldbekentenis is een tweede implicatie van het vragen om vergeving. Dit is voor de dader waarschijnlijk een van de moeilijkste stappen om te zetten - mijn vriend wilde er niet aan - maar hij is nodig om het vergevingsproces echt op gang te brengen. Als de dader zijn daad of daden alleen maar voor zichzelf zou erkennen, als hij meent dat hij zichzelf wel kan vergeven, zou hij als dader voor het slachtoffer gesloten blijven, onzichtbaar zelfs. Er zou geen nieuwe relatie tussen hen kunnen ontstaan. Dat lukt alleen maar als hij zich openlijk toont.

Als het bekennen open en oprecht is - en dat moet het zijn wil de vraag om vergeving serieus zijn - gaat het vergezeld van spijt en wroeging. Dit is een derde implicatie. De dader weet wat hij het slachtoffer heeft aangedaan, zijn verbeeldingskracht en inlevingsvermogen doen hem dat voelen. Als de dader zijn daad onaangedaan zou toegeven, erkennen en bekennen, als hij er wel de verantwoordelijkheid voor zou nemen maar er geen spijt van zou hebben (en er eventueel zelfs trots op zijn), dan kan er uiteraard geen sprake zijn van vergeving. In zo'n situatie ziet de dader zijn daad niet als misstap en is er ook geen serieuze vraag om vergeving van zijn kant.

De spijt en de wroeging zullen, als zij oprecht zijn, het voornemen met zich meebrengen bij de dader om een dergelijke misstap in de toekomst niet meer te begaan. Een 'belofte van beterschap', zeg maar. Deze vierde implicatie van de vraag om vergeving is de meest ingewikkelde, enerzijds omdat zij nauw verbonden is met de toekomstdimensie die door vergeving mogelijk wordt, en zij daarmee dus afhankelijk is van bereidheid om te vergeven bij het slachtoffer. Het is immers de vergeving zelf die de toekomstdimensie mogelijk maakt, en het is

uiteindelijk alleen het slachtoffer dat vergeeft. Met andere woorden: de beterschap die de dader belooft, is afhankelijk van het slachtoffer. Maar anderzijds is die beterschap natuurlijk ook en vooral afhankelijk van de dader zelf. In dit opzicht is zijn belofte verbonden met de dimensie van het verleden, met het verleden van de misstap. Het is mede door de belofte van beterschap door de dader dat de misstap uit het verleden kan worden meegenomen naar de toekomst. Als deze belofte oprecht is - en opnieuw: dat is verondersteld wil de vraag om vergeving serieus zijn - betekent dat dat de dader zich de gebeurtenis heeft toegeëigend, eigen gemaakt, in huis gehaald.

Is deze vierde implicatie al ingewikkeld voor misstappen die als een op zichzelf staand incident beschouwd kunnen worden, dat geldt nog in sterkere mate voor misstappen die onderdeel zijn van een handelingspatroon. Zoals gezegd bestaan de meeste dingen die tussen mensen fout kunnen lopen, niet uit losse gebeurtenissen maar uit patronen waarin gebeurtenissen zich herhalen. Dat betekent dat zoiets als een belofte van beterschap niet één gebeurtenis betreft maar een heel patroon. Daarmee wordt een belofte van beterschap aanzienlijk moeilijker. Want een dader moet zich dan niet één misstap toeëigenen, maar een heel patroon. Ik denk dat hier zoiets als het *zichzelf vergeven* een betekenis zou kunnen hebben. In het al eerder genoemde Socratisch Gesprek vertelde een deelnemer dat hij ten opzichte van zijn partner steeds in dezelfde fout verviel. Steeds opnieuw bood hij naderhand zijn excuses aan, die telkens weer door zijn partner werden aanvaard. Er veranderde alleen niets, het patroon bleef in stand. Pas toen hij aan zichzelf toegaf - en dit ook aanvaardde - dat hij nu eenmaal zo driftig, ongeduldig, eigengereid, enzovoort was, lukte het hem dit patroon enigermate te doorbreken. Het gaat bij deze 'zelfvergeving' niet om vergeving door een slachtoffer, maar om een soort verzoening met zichzelf, die nodig is om een slachtoffer serieus om vergeving te kunnen vragen.

Samenvattend: het vragen om vergeving, en de daarin geïmpliceerde erkenning, schuldbe-kentenis, spijt of wroeging en belofte van beterschap vormen voorwaarden voor vergeving aan de kant van de dader. Hoe zit het nu met het slachtoffer? (Enright, 1992)

Het slachtoffer kan, zoals we gezien hebben, de vraag om vergeving niet van de dader overnemen. Hij kan deze ook niet zonder gevaar uitlokken. Hij kan wel de dader een verwijt maken, van de misstap beschuldigen. Dit is nodig als de dader onbewust is van wat hij gedaan heeft, als hij het zich niet herinnert, of als hij het zich wel herinnert maar zich niet bewust is van de *impact* van zijn daad op het slachtoffer. Kortom: als hij zich niet bewust is van zijn misstap als misstap. Het aanspreken van de dader door het slachtoffer is een belangrijke voorwaarde voor vergeving. Ook deze voorwaarde van de kant van het slachtoffer heeft een aantal vooronderstellingen, die op hun beurt dus eveneens voorwaarden voor vergeving zijn.

In de eerste plaats is het belangrijk dat het slachtoffer serieus neemt wat er gebeurd is. Zo zou de echtgenote van mijn vriend er goed aan doen zich de pijn, de krenking, de gekwetstheid ten volle te realiseren. Zij moet zich deze om zo te zeggen toeëigenen en ze niet op een of andere manier van zich afschuiven, afzetten, verdringen of bagatelliseren. Dit betekent bijvoorbeeld dat het slachtoffer het gebeurde niet vergoelijkt of verbergt achter 'begrip', in de trant van: hij (de dader) kon nu eenmaal niet anders, hij had het ook moeilijk, eigenlijk vroeg ik er om geslagen te worden, enzovoort.

Zich de pijn en de krenking van het gebeurde realiseren en eigen maken is één ding, het tonen van de pijn en het uiten ervan tegenover de dader is nog iets anders. Dit openlijk tonen van de pijn en eventueel van de woede daarover tegenover de dader is een tweede implicatie van het aanspreken van de dader op het gebeurde. Dit is voor het slachtoffer waarschijnlijk een van de moeilijkste stappen om te zetten. De echtgenote in mijn voorbeeld was bang daardoor nog

kwetsbaarder te worden dan toch al. Maar ook deze stap is nodig om het vergevingsproces echt op gang te brengen. Als het slachtoffer de pijn en de woede voor zichzelf zou houden, en deze eventueel verbergen achter begrip voor de dader, kan de dader onbewust blijven van de impact van zijn daad op het slachtoffer. En dan valt er niets te vergeven.

Wanneer we nu de verschillende implicaties aan de kant van de dader vergelijken met die aan de kant van het slachtoffer - dus het erkennen, bekennen, spijt hebben en voornemen of beloven van beterschap door de dader met het zich realiseren en tonen van de pijn van het gebeurde door het slachtoffer - en wanneer we deze implicaties vervolgens opvatten als door elk van beiden te zetten stappen in het vergevingsproces, dan kunnen we zien dat zij bij elkaar genomen een belangrijke vooronderstelling delen, namelijk die van de gedeelde situatie-definitie. Hiermee is weer een belangrijke voorwaarde geformuleerd. Willen dader en slachtoffer het over hetzelfde hebben wanneer zij respectievelijk erkennen, bekennen, spijt hebben, beterschap beloven enerzijds en zich realiseren en zich tonen anderzijds, dan moeten zij een (ongeveer) gelijke definitie hebben van wat er in het verleden gebeurd is. Zij kunnen niet dat wat tussen hen gebeurd is, heel verschillend zien. Dan zouden zij elkaar niet eens verstaan, laat staan dat het tot vergeving zou kunnen komen. Dit is bijvoorbeeld het geval als de ex-agenten van de Zuid-Afrikaanse geheime politie hun martelingen van ANC-ers zouden (blijven) zien als iets dat je met zwarten gewoon kon doen, of als iets dat bij het veiligheidsbeleid hoorde.

De belangrijkste voorwaarde voor vergeving, tenslotte, is misschien wel dat het slachtoffer *vrij* is de vergeving al dan niet te geven. Morele of fysieke druk op het slachtoffer om te vergeven maakt deze waardeloos. Vergeving betekent alleen iets als zij *ook niet* gegeven kan worden, dat wil zeggen wanneer zij in vrijheid gegeven wordt. Het weigeren van de vergeving door het slachtoffer is het onvermijdelijke risico dat een

dader loopt wanneer hij om vergeving vraagt. Dus als hij eindelijk zo ver is dat hij om vergeving vraagt, wat vaak al heel moeilijk is, dan nog heeft hij geen garantie dat hij het krijgt. Dat maakt het zo moeilijk, en dat maakt het verklaarbaar dat men de vraag om vergeving vaak het liefst vermijdt of ontwijkt, zoals mijn vriend, de echtgenoot uit het openingsvoorbeeld. En zoals Winnie Mandela voor de waarheidscommissie. Op de vraag aan Desmond Tutu wat hij vond van Winnie Mandela's weigering om vergeving te vragen, zei hij: 'Als het al zo moeilijk is om in de beslotenheid van de slaapkamer om vergeving te vragen, hoeveel moeilijker is het dan niet in het openbaar?'

Begeleiding

Kunnen we na deze inventarisatie van voorwaarden voor vergeving nu aangeven wat er precies *gebeurt* bij vergeving? Goed, de verschillende voorwaarden en implicaties kunnen worden opgevat als stappen die respectievelijk door dader en slachtoffer zouden moeten worden gezet om tot vergeving te komen, maar wat gebeurt er nu in de vergeving zelf? Als we wat er gebeurt aanduiden met termen als verzoening, heling van een breuk, vernieuwing en verbetering van die relatie, wat weten we dan? En als we weten wat we weten, hoe verhoudt zich deze kennis dan tot feitelijke situaties waarin vergeving aan de orde is, tot de praktijk dus? Mij lijkt dat ten aanzien van deze vraag het perspectief van de begeleider (in dit geval de vriend) verschilt van de perspectieven van dader en slachtoffer. Mijn hypothese hierover is de volgende.

Ondanks een heldere lijst met voorwaarden voor vergeving, ondanks de duidelijk onderscheiden stappen voor dader en slachtoffer om tot vergeving te komen, blijft vergeving iets ongewis. Het gebeuren van vergeving zelf heeft een ongrijpbaar element. Dader en slachtoffer kunnen nog zo bereid zijn om tot vergeving te

komen, daarbij alle voorwaarden vervullen en de onderscheiden stappen zetten, maar of het echt tot vergeving komt, is onzeker. Dader en slachtoffer hebben de vergeving, ook samen, niet helemaal in de hand. Hoe komt dat? Een religieus antwoord zou in dit verband misschien wijzen op zoiets als een genade-karakter van vergeving, een genade waarvoor men slechts deemoedig het hoofd kan buigen. Als dit antwoord de weigering om verder na te denken impliceert, is het hoe dan ook filosofisch onbevredigend. En ook niet nodig, want ook al is vergeving niet 'maakbaar', er valt nog best iets over te zeggen.

Het ongewisse en, zo men wil, ongrijpbare van vergeving houdt mijns inziens verband met het feit dat vergeving een *verandering* impliceert. Eerst was er de breuk in de relatie, nu is zij geheeld; de relatie is niet alleen hersteld, zij is mogelijk zelfs verbeterd; de relatie heeft zich vernieuwd. Al deze omschrijvingen zijn aanduidingen van een verandering. Maar verandering zelf is een van de moeilijkst te omschrijven begrippen. Wat is verandering? In de alledaagse omgangstaal gebruiken we het woord veelvuldig en gemakkelijk. Eerst was het *zus* en nu is het *zo*, eerst slecht, nu beter, of andersom. Veranderd dus. Sinds Aristoteles' bekende en nogal abstracte definitie van verandering ('verandering is de actualiteit van een potentieel zijnde áls potentieel zijnde') hebben tal van filosofen zich het hoofd gebroken over het fenomeen verandering. (Physica 200b:10v) Misschien is het pas met behulp van de hedendaagse differentie-denkers dat verandering echt begrepen kan worden.

Wat verandering ook is, het is iets in en door de tijd. Zo ook de verandering die met vergeving gepaard gaat. Deze is bovendien niet alleen temporeel maar ook contra-temporeel. Dader en slachtoffer gaan, zoals we hebben gezien, niet zozeer met hun tijd mee maar gaan terug in de tijd. Zij maken een tijdreis naar het verleden om daar samen op te halen wat hun relatie gebroken hield. Alleen door wérkelijk terug te gaan

in de tijd - en niet alleen in de eigen gedachten, herinnering of fantasie - kunnen zij een andere betekenis geven aan het gebeurde dat de breuk tussen hen heeft veroorzaakt. Als zij in het heden zouden blijven, als zij hun kwestie alleen maar zouden uitonderhandelen en er iets over afspreken, zelfs als zij iets zouden afspreken over straf, kwijtschelding en genoegdoening, zou niettemin de betekenis van het gebeurde niet veranderen. Alleen door terug te gaan in de tijd kan er iets veranderen, kan er iets nieuws gebeuren, is er toekomst mogelijk. Alleen contra-temporeel is men toekomstgericht. (Duyndam, 1997: 187)

Dit is dus wat de rechtstreeks betrokkenen, dader en slachtoffer, te doen staat, willen zij tot vergeving komen. En dan nog is het ongewis. Hoe is nu de rol van de reflectief en normatief betrokken begeleider bij een vergevingsproces? Ook deze moet zich uiteraard van de structuur van vergeving en van alle genoemde voorwaarden, respectievelijk van de onderscheiden stappen bewust zijn. Als reflectief en normatief betrokken buitenstaander kan hij erop toezien dat de vraag om vergeving door de dader en het aanspreken van de dader door het slachtoffer, met alle implicaties vandien, oprecht zijn; dat dader en slachtoffer een gedeelde situatie-definitie hebben; en vooral, dat het slachtoffer vrij is om al dan niet te vergeven. Op deze wijze kan de hulpverlener zich bewust zijn van de mogelijkheden, grenzen, beperkingen en gevaren van vergeving.

Trouwens ook van zijn eigen mogelijkheden, grenzen en beperkingen. Want in de tot nu toe genoemde opzichten is de rol van de hulpverlener weliswaar belangrijk, maar voegt zij nog niets toe aan de perspectieven van dader en slachtoffer. In een aantal andere opzichten voegt de hulpverlener bij een vergevingsproces wél een eigen perspectief toe. Zo kan hij, beter dan de rechtstreeks betrokkenen dat zelf meestal kunnen, zien waar dader en slachtoffer de vergeving ontwijken, of proberen te vermijden. Bijvoorbeeld als zij zoveel begrip voor elkaar

hebben dat zij niet toekomen aan schuld bekenen en spijt betuigen (dader) of aan pijn tonen en verwijten (slachtoffer). Verder kan hij, waar dader of slachtoffer geneigd zijn het gebeurde als op een zichzelf staand incident te beschouwen, het patroonmatige ervan overzien en naar voren brengen. Tenslotte kan hij - en dat is misschien wel het belangrijkste - de dubbele dader-slachtoffer structuur tussen de betrokkenen ontwaren en ontwarren. Met een enkel woord nog hierover wil ik dit artikel afsluiten.

In veel situaties waarin een dader een slachtoffer iets heeft aangedaan, incidenteel of structureel, waardoor er een breuk in hun relatie is opgetreden die zij nu via vergeving proberen te helen, is er sprake van een dubbele dader-slachtoffer structuur. Dat wil zeggen dat als A dader is ten opzichte van B met betrekking tot een bepaalde misstap, er vaak, al dan niet als gevolg van deze misstap, andere misstappen zijn waarvan B de dader is ten opzichte van A. Daarbij is het heel goed mogelijk dat de misstap van B, juist omdat die het gevolg is van de misstap van A, voor de moreel-beoordelende toeschouwer minder in het oog springt, en minder zwaar weegt, dan de misstap van A. (Overbodig om te zeggen dat wat hier gezegd wordt over een enkele misstap, ook geldt voor patronen van misstappen.)

De dochter van mijn vriend, de echtgenoot uit het openingsvoorbeeld, heeft sinds haar vader het huis verliet om met zijn vriendin te gaan samenwonen, met hem gebroken. Zij had op dat moment door haar kwetsbare puberleeftijd meer dan ooit een vader nodig. Juist toen heeft hij haar in de steek gelaten, zo ervaart zij het. Toen hij terugkeerde is zij op zichzelf gaan wonen en zij heeft haar vader nu al heel lang niet meer gezien. Hij lijdt daar verschrikkelijk onder. Toenaderingspogingen van zijn kant blijft zij hardnekkig en onverzoenlijk afwijzen, met als reden: 'Hij is fout, hij heeft mij in de steek gelaten, ik wil niets meer met hem te maken hebben'. Wat zij niet ziet is dat zij, door haar vader zo in de ban te doen, hem ook iets ergs aandoet.

Door haar woede, verontwaardiging en gekwetstheid kan zij dit niet zo zien, kan zij haar eigen dader-rol niet zien, laat staan dat zij hem hiervoor om vergeving zou willen vragen. 'Belachelijk, het idee alleen al!' Toch lijkt dit onvermijdelijk, wil de breuk tussen hen echt geheeld kunnen worden. Vader moet, behalve zijn vrouw, ook zijn dochter om vergeving vragen voor het feit dat hij hen verlaten heeft voor een andere vrouw. Maar voor het herstel en voor een nieuw begin van de relatie tussen vader en dochter is het noodzakelijk dat zij haar vader om vergeving vraagt voor het feit dat zij hem in de ban gedaan heeft. Dit laatste feit is ongetwijfeld een gevolg van het eerste, maar het is een *ander* feit, een andere misstap, met een andere dader en een ander slachtoffer dan bij de misstap van vader. Dat de dader van de verbanning dezelfde persoon is als het slachtoffer van de verlaten, net zoals omgekeerd de dader van de verlaten dezelfde is als het slachtoffer van de verbanning, maakt de situatie gecompliceerd. Maar niet onoplosbaar.

Juist vanuit zijn eigen perspectief kan de reflectief en normatief betrokken begeleider deze dubbele dader-slachtoffer structuur onderkennen en de betrokkenen er voorzichtig van doordringen. Het gaat niet er om een excuus te vinden, alsof de dader 'eigenlijk' ook slachtoffer is, en evenmin gaat het om zoiets als *blaming the victim*. Het gaat om vergeving, en om het daartoe onderkennen van een dubbele dader-slachtoffer situatie ten aanzien van verschillende, zij het met elkaar verbonden, handelingen. Vaak zal dit voor beiden, en in elk geval voor het 'eerste' slachtoffer (in ons voorbeeld de dochter) een nieuw en moeilijk te aanvaarden perspectief zijn. Soms heeft een slachtoffer-rol ook aantrekkelijke kanten, zoals de illusie van het morele gelijk. Wie van beiden nu het initiatief zou moeten nemen met het vragen om vergeving, valt niet op voorhand uit te maken. Maar als beiden eenmaal doordrongen zijn van de dubbelheid van de dader-slachtoffer structuur, kan het voor een van beiden mogelijk, en

misschien zelfs iets gemakkelijker zijn de eigen trots te laten varen, en een initiatief te nemen. Ik denk dat het niet anders kan, wil men althans de breuk in de relatie helen.

Een begeleider kan veel doen, maar niet alles. Hij kan de rechtstreeks betrokkenen in een vergevingsproces op de wijzen die hier genoemd zijn helpen, maar hij kan de vergeving niet van hen overnemen. Hij kan dader en slachtoffer wel op weg helpen bij hun tijdreis naar het verleden, maar hij kan de reis niet met hen meemaken. Hij is immers niet zelf verwickeld in het gebeurde dat de breuk tussen hen heeft veroorzaakt. Wel betrokken, niet verwickeld. Dat is zijn beperking, maar tevens zijn kracht.

Dr. Joachim Duyndam is universitair docent filosofie aan de Universiteit voor Humanistiek.

Literatuur

- Duyndam, J. (1997), *Denken, passie en compassie: tijdreizen naar gemeenschap*, Kok, Kampen.
- Enright, R.D., et al. (1992), 'Forgiveness: a developmental view', in: *Journal of Moral Education* 1992/nr.21, pp. 99-114.
- Gassin, E.A. (1998), 'Receiving Forgiveness as Moral Education: a theoretical analysis and initial empirical investigation', in: *Journal of Moral Education* 1998/nr.27, pp. 71-88.
- Houtman, C., et al., red. (1998), *Ruimte voor vergeving*, Kok, Kampen.
- Levinas, E. (1968), *Quatre lectures talmudiques*, Minuit, Paris.
- Levinas, E. (1994), 'Een godsdienst van volwassenen', in: Levinas, E., red. (1994), *Het menselijk gelaat*, Ambo, Baarn, pp. 35-49.
- Linden ter, N. (1998), 'Over vergeving', in: *In de waagschaal* nr.27, pp. 7-8.
- Pollefeyt, D. (1996), 'Vergeving na misdaden tegen de mensheid?', in: *Tijdschrift voor theologie* 1996/nr.36, pp. 155-178.
- Poorthuis, M. (1997), *Bijbelse verzoening en seksueel misbruik in het pastoraat*, SMPR, Leusden.

Rachels, J. (1997), *Can ethics provide answers? And other essays in moral philosophy*, Rowman & Littlefield, Lanham.

Ricoeur, P. (1995), 'Le pardon peut-il guérir?', in: *L'Esprit* 1995/nr.210, pp. 77-82.

Schilstra, M. (1998), *Denken over vergeving: een lezing van Levinas, in het bijzonder van 'De totaliteit en het oneindige' deel IV en de talmuedles 'Jegens de ander'*, Doctoraalscriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.

Wiesenthal, S. (1997), *De zonnebloem: over de grenzen van vergeving*, Becht, Amsterdam.